

Այս կույտի
համար և գիլիկ

ՀՏԴ 634.8:663.2

ԳՄԴ 42.36–36.87

Հ 253

Հեղինակներ՝

Հովհաննիսյան Նելի Ա., Եսայան Ալեքսանդր Հ., Բորոխյան Արմեն Ա., Դալլաքյան Մարինա Վ., Հորոսյան Սուրեն Գ., Փասպարյան Բորիս Զ.

Հ 253 Հայկական խաղող և գինի/ Հեղ. խումբ.- Եր.: «Գերմանիայի միջազգային համագործակցության ընկերություն» Կիւ ծրագիր, 2017.- 440 էջ:

ISBN 978-9939-1-0629-8

Հակիրճ նկարագրություն՝

«Հայկական խաղող և գինի» գիրքը գրված է խաղողագործության ծագման ու զարգացման վերաբերյալ նորագոյն գիտական ուսումնասիրությունների ու ձեռքբերումների հիման վրա և ընթերցողին տրամադրում է համակարգված գիտելիքներ: Գիրքը կիևառքաբեր բոլոր նրանց ովերտ գինին պարզապես խմբը շնորհակալով այն ուղղակիորեն կապում են գինեվետ խաղողի սորտերի բազմազանության, երկրի խաղողագործական և գինեգործական ավանդույթների, մշակույթի և պատմության հետ:

ՀՏԴ 634.8:663.2

ԳՄԴ 42.36–36.87

Գրքում ներկայացված խաղողագործության ու գինեգործության ծագման և զարգացման վերաբերյալ գիտական ուսումնավիրությունների արդյունքները ստացվել են Երևանի պետական համալսարանի, Հայաստանի Հանրապետության Գյուղությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և «Գֆոյլեր Ունեսանս ֆառնշեյչն» հիմնադրամի հետ համագործակցությամբ և աջակցությամբ:

Ռոդր իրավունքները պահպանված են: Այս իրատարակության կամ նրանում ներկայացված տեղեկատվության որևէ մասը չի կարող վերատարբերվել, պահպանվել որպնաման համակարգում կամ փոխանցվել որևէ ձևով, ներառյալ Լևակտրոնային, մեխանիկական, պատճենահանուման, ձայնագրման կամ այլ եղանակները՝ առանց հեղինակային իրավունքի սեփականատերերի թույլտվության:

Գրքի վաճառքից ստացված ողջ հասույթը ուղղվելու է Հայաստանում խաղողի արորիզեն և վտանգնված գինենետ սորտերի ուսումնասիրութանը, կայուն պահպանությանը և օգտագործմանը:

Deutsche Gesellschaft für Internationale
Zusammenarbeit (GIZ) GmbH

Գրանցված գրասենյակներ
Բննն և Էջրորն, Գերմանիա
Կենսարազմագանության ինստիտված կառավարումը
Հարավային Կովկասում

ԳՄՀՀ, գրասենյակ Հայաստան
Բաղրամյան պողոտա 4/1, 0019, Երևան, Հայաստանի
Հանրապետություն
Հեռ: +374 10 58 18 77
giz.armenia@giz.de
www.giz.de

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

I	ԽԱՂՈՎԻ ԾԱՏԵԱՑՈՒԹՅ. ԽԱՂՈՎԻՑ ԴԵՊԻ ԳԻՒՆ	2
1.1.	ՄՇԱԿՈՎԻ ԽԱՂՈՎԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԱՅՐԻ ՆԱԽՆԻՆ	4
1.2.	ԽԱՂՈՎԻ ԾԱՏԵԱՑՈՒԹՅՈՒՆ: ԽԱՂՈՎՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ԸՆ ԱՐԴԻ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ	18
1.3.	ԽԱՂՈՎԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ՈԽՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՆԵՐԸ	28
II	ԽԱՂՈՎԸ ԵՎ ԳԻՆԻՆ ՀԲՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	54
2.1.	ԽԱՂՈՎԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԲՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	56
2.2.	ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԲՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	83
2.3.	ԽԱՂՈՎԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՆԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՎԱՐ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	122
2.4.	ԽԱՂՈՎԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԱԽՆՉՎՈՐ ՄԱՄՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	134
2.5.	ԳԻՆՈՒ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ	140
III	ԽԱՂՈՎԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (XIX-XXI դդ.)	150
3.1.	ԽԱՂՈՎԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ	152
3.2.	ԳԻՆՈՒ ԱՐՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (XIX-XX դդ.)	170
3.3.	ԳԻՆՈՒ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՁԱՆՈՒՄ	180
3.4.	ԳԻՆՈՒ ՀԱՅՈՒՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԱՐԴԻ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ	193
3.5.	ԳԻՆՈՒ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԷՐԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (XIX-XXI դդ.)	202
IV	ԽԱՂՈՎԻ ՍՈՐՏԵՐԻ ԵՎ ԿԼՈՆՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	210
4.1.	ԽԱՂՈՎԻ ՍՈՐՏԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՐԳՈՒՄԸ	212
4.2.	ԱՄՓԵԼՈՒԹՅՈՒՆ	218
4.3.	ԽԱՂՈՎԻ ԳԵՎԵՏԵԿԱԿԱՆ ՈՆՍՈՒՄՄՆԵՐԻ ՈՆՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ	221
V	ԽԱՂՈՎԻ ԳԵՎԵՏԵԿԱԿԱՆ ՈՆՍՈՒՄՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	236
5.1.	ԽԱՂՈՎԻ ՍՈՐՏԵՐԻ ՈՆՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	238
5.2.	ԽԱՂՈՎԻ ԳԵՎԵՏԵԿԱԿԱՆ ՈՆՍՈՒՄՄՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	250

VI ԽԱՂՈՂԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ՍՈՐՏԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆԵՐԻՑ ԱՏԱՑՎՈՂ ԳԻՒԲԵՆԵՐԸ	260
6.1. Տեղական որոշ սորտերի եվ դրաներից ատացված գիւբեների նկարսփրոմթՅՈՒՆԸ	262
VII ԽԱՂՈՂԻ ԵՎ ԳԻՒԲԵՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ	298
7.1. ԽԱՂՈՂԻ ԵՎ ԳԻՒԲԵՆ ՈՐՊԵՍ ԱՐԺԵԼԱՍՄԱԿԱՐԳ	300
7.2. ԽԱՂՈՂԻ ՈՒ ԳԻՒԲԵՆ ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	310
7.3. ԽԱՂՈՂԻ ԵՎ ԳԻՒԲԵՆ ՀԱՎԱՏՈՒյՔՆԵՐՈՒՄ	330
VIII ԽԱՂՈՂԻ ԵՎ ԳԻՒԲԵՆ ԲՈՒԺՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	342
8.1. ԽԱՂՈՂԻ ԵՎ ԳԻՒԲԵՆ ՀԲՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵջ	344
8.2. ԳԻՒԲԵՆ ՀԱՐԱԾԱՀՈՒՄՆ ԲԱՏ ԴՐԱԿՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ	357
8.3. ԳԻՒԲԵՆ ԽԲ ԵՎ ԽԽ ԴԻ ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	359
IX ԳԻՒԲԵՆ ՄԱՏՈՒՅՑԵԼՈՒ ԵՎ ԸՄՊԵԼՈՒ ԱՐՎԵՍՏԸ	362
9.1. ԳԻՒԲԵՆ ՏԵԽԱԿԱՆԵՐԻ ՀԲՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	364
9.2. ԳԻՒԲԵՆ ԻՄԵԼՈՒ ԱՐՎԵՍՏԸ ՀԲՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	367
9.3. ԳԻՒԲԵՆ ՏԵՊԵՐԸ	389
9.4. ԳԻՒԲԵՆ ԸՄՊԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԲՑ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ	391
9.5. ԳԻՒԲԵՆ ԲՈՒՔՐԻ ԱՌԱՆ ԶՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	396
9.6. ԳԻՒԲԵՆ ԵՎ ՈՒՏՆՈՒՄ	398
ՔԱՐՏԵԶ	404
ՆԿԱՐՆԵՐԻ ԱՂԲՅՈՒՆԵՐ	417
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	418

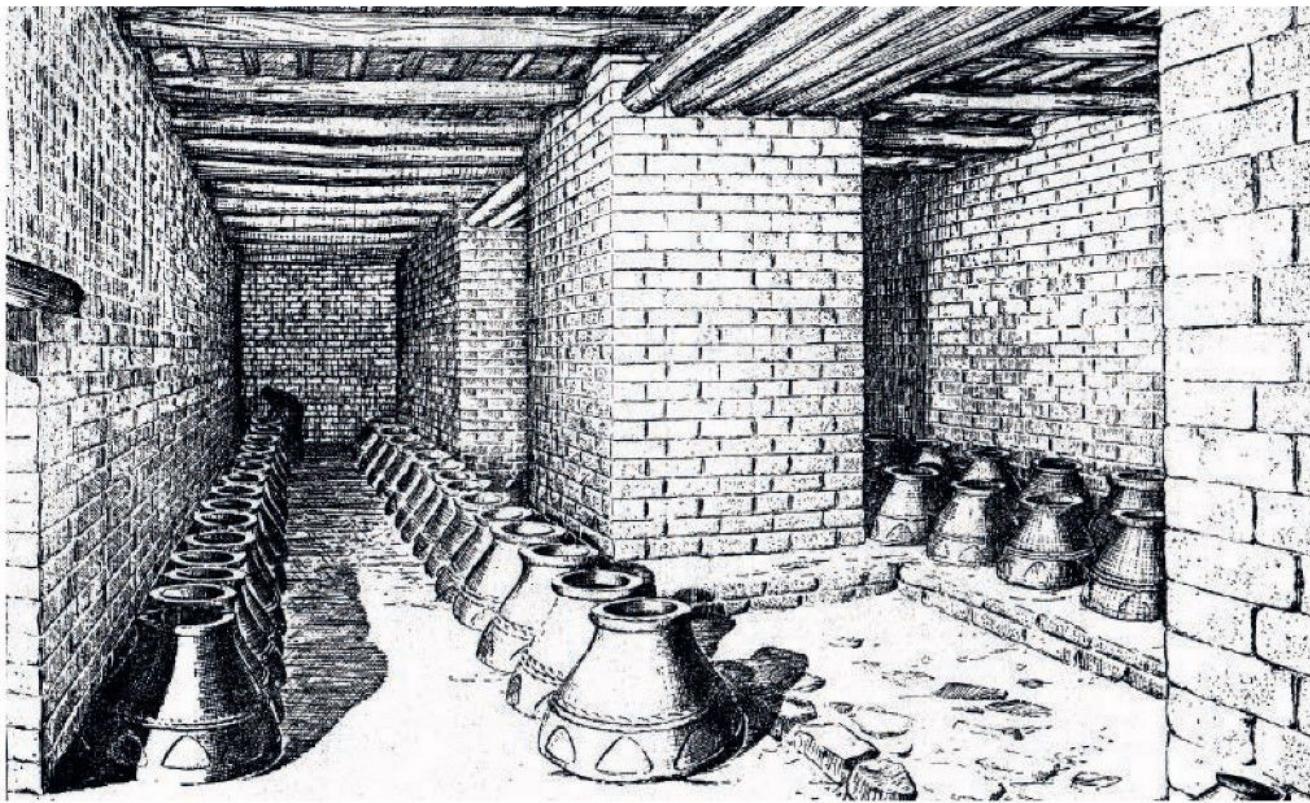

Նկ. 36. Արենի-1 քարայրի մուգքն Արփայի կիրճի կրաքարային գյացություններում

Vitis vinifera-ի գտածոներ են հայտնի Ք.ա. VI-IV հազ. (Ծովու թեփե, Գաղաքրիլիգորա, Արուխը, Շուլավերիսպորա, Խրամիս Դիդիգորա, Դանզըրելիգորա, Քորուցութեփե, Մենթէշ թեփե, Արպանթեփե, Քննան թեփե և այլն), Ք.ա. III հազ. (Կվաշխելերի, Խիզանանք գորա, Արպանթեփե, Կարա զյունդուզ, Շննգավիթ), Ք.ա. II հազ. (Գանցաչայ, Ղազախ, Խանկար, Ուգերլիկթեփե, Մեծամոր, Քննան թեփե և այլն) հասակագրով հուշարձաններում (Նարիմանօ, 1960; Կուպիարե-վա և Չубնիանալի, 1970; van Zeist and Heers, 1974; Կունիարե-վա և Պրիպենկո, 1977; Burney, 1980; Խանզադյան և ար., 1983; Miller, 1986; Ջեկախանալի և ար., 1987; van Zeist, 1988; Wilkinson, 1990; Belisario *et al.*, 1994; Khanzadian, 1995; Badler, 1997; Parker *et al.*, 2003; Parker and Swatz Dodd, 2003; Kozhe, 2004; Սարդարյան, 2004; Հարությունյան և այլք, 2005; Թումանյան, 2008; Parker *et al.*, 2009; Balossi Restelli *et al.*, 2010; Kvavadze *et al.*, 2010; Rusishvili, 2010; Lyonnet *et al.*, 2012; Simonyan and Rothman, 2015) (նկ. 32-35, քարտեզ 4, աղյու-սակ 3):

Նշված գտածոների շարքում կարևորությամբ առանձնա-նում են վերը նշված՝ Վայոց ձորի մարզի Արենի 1 քարայրում հայտնաբերված խաղողի ընծյուղների, կեղևների, պտղակո-թուների, կորիզների, ճզմված պտղուների ու պտղանի հար-յուրավոր մնացորդները: Այս գտածոների մի ստվար մասն ավելի է կարևորվում, եթե դիտարկվում են հնագիտական համա-տեստում, քանի որ գտնվել են գինու արտադրական համա-լիրի անտիգական հարևանությամբ և հնարավորություն են տալիս հասակագրել թե՛ բուն խաղողը և թե՛ արտադրական համալիրը: Օրբիորդի և Կայիթոռնիայի համաստանների լարորատորիաներում մակրոբուսաբանական այս մնացորդնե-րից վերցված նմուշների ռադիոածածնային վերլուծության

մեթոդով կատարված թվագրումները հաստատում են, որ ի դեմք Արենի 1 ի գործ ունենար աշխարհում հայտնի գինու հնա-գոյն արտադրություն փաստող հնագիտական հուշարձանի են, որն առնվազն 6 000 տարեկան է, այսինքն հասակագրվում է Ք.ա. V հազ. վերջով և առաջին բառորդով (Ք.ա. 4 100-3 800 թթ. կայիրրացված): Ավելին, քարայրի հնագիտական շերտներից հայտնաբերված խաղողի մնացորդների «ուղղակի» հասակագրումը ցոյց է տալիս, որ այսուհետ առկա են նաև հնա-գիտական այլ փուլերի՝ միջնկրոնուլյարյան (Ք.ա. 2 200-1 900 թթ., կայիրրացված), վաղ (Ք.հ. 400-600 թթ., կայիրրացված) և գար-գացած (Ք.հ. 800-1 300 թթ., կայիրրացված) միջնադարյան «տե-սակներ»: Հարուսարանական այս գտածոները գերազանց են պահպանվել՝ հնարավոր դարձներով հստակ պատկերացնում կազմելու տևական հին ստրերի վերաբերյալ: Արդյունքում հնարավորություն է ստեղծվում դրանք համեմատել ժամանակակից սուրունակության հետ և ի հայտ ըերկ գլննետիկական կավերն ու փոխհարաբերությունները: Շատ կարևոր են Արենու գիննե-գործական համալիրի անտրներից վերցված նմուշների հնա-բիմիական վերլուծությունները, որոնք հստակորեն ապացու-ցում են, որ Հայաստանի վահագույն գիննեգործության օջախներից է: Նման հստագործություններ են իրակնացվել նաև տարածաշրջանի՝ Հայաստանի (Միսիան 1 և Վերին նավերի դամբարանադաշտեր), Վրաստանի (Գաղաքրիի գորա, Արուխը, Շուլավերիսպորա), Խուրբիայի (Կյորտիկ թեփե, Արպան-թեփե, Տիտրիշ հոյոր) ու Իրանի (Հաջիի Ֆիրոզ թեփե, Գոդին թեփե)՝ Ք.ա. X-II հազ. հասակագրվող մի շարք հնագիտական հուշարձաններում, որոնք խաղողի հյութի և ապա գինու ար-տադրության երկարատև թմբացքն ուսումնասիրելու համար կարտորագրույն մշակութային են (Ջեկախանալի, 1987; Belisario *et al.*, 1994; Algazc *et al.*, 1995; McGovern *et al.*, 1996;

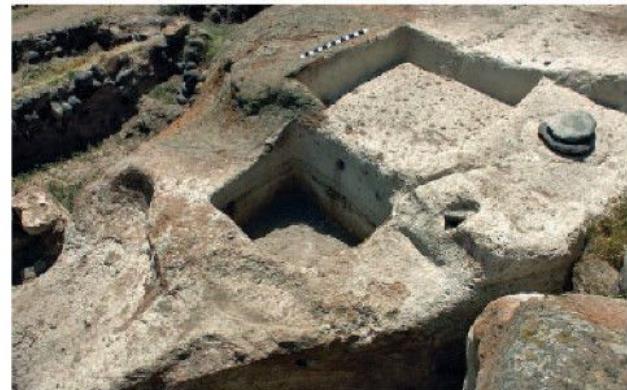
Նկ. 123. Ասուն № 28 (Պարմիք բլոր, Օգանեսյան, 1955)

Նոյն դարաշրջանով է հասակագրվում նաև Օշականի գինու գործարանի մոտակայրում պեղված կարասը (Խարիմանօվ, 1960; Կոմիարեա, 1977; Լուսումա և Պրոլետերո, 1977; Խաչաձյան և այլ., 1983; Թումանյան, 2008) (սկ. 122):

Վանի թագավորության շրջամի (Ք.ա. IX VI դդ.) հնաննեն թի գոյությունը հաստատվում է, զրավոր աղբյուրներով և հնագիտական կուրով (քարտեզներ 5, 6): Կարմիք բլորի պահտում հնաններն ու մառանները կազմել են տնտեսական համալիրների մի մասը, որոնք կեզ ևն նաև շինության նկուղային հարկերում, ունեցել են չորս և ավելի մետր բարձրություն: Հում աղյուսից շարված, 2,5 մ հաստությամբ պատերն ու կավակերտ տափակ կոտորը ներսում կայուն ջերմաստիճան են պահպանել (Խաղիախյան, 1961) (սկ. 79, 80, 123):

Մասններում կամ առանձին պրանքերում հավանաբար նաև առաջասանեցին արևելյան ափին գմնվող Այանիս սամրոցի (քարտեզ 5) գինու մառաններից մեկում հորիզոնական դիրքով տեղադրված քարե խորվակաշարին ուղղահայց միացած է եղել քարե մեկ այլ խորվակ, որը բոյլ և տախի նսթադրելու, որ ասորին հարկի պահեստանայակի վերևում գործել է արտադրական բաժանմունք (Çilingiroglu and Salvini (eds.), 2001; Թումանյան, 2008):

Հայկական լուսաշաբաթում հնուց ի վեր գոյություն ունեած ժայռափոր հնանները մեծ տարածում ստացան հատկապես Վանի թագավորության տնտեսական վերեկի շրջանում (Ք.ա. VIII VII դդ.: Դրանք հիմնականում բնորդ են համաժամանակական ժայռափոր դամբարաններին, որոնցից է Ագարակի հնանը (քարտեզ 6): Այն, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է ծիսական բնորդ և նախատեսված է եղել դամբարանում «անփոփածների կարիքները բավարարելու համար»: Ժայռափոր հնանների ավանդույթը շարունակվել է նաև

Նկ. 124. Տիրաբրական դամբարանի հարևանությամբ գգնվող հնանն, հյուսիս-արևմերից (Ք.ա. VIII-VII դդ., Ագարակ)

անտիկ Հայաստանում: Այդ ժամանակաշրջանի (Ք.ա. IV/III-Ք.հ. III/IV դդ.) մեկ տանյակից ավելի ժայռափոր հնաններ են պեղվել Ագարակի հյուսիսային հատվածում (Ավետիսյան, 2003; Քարանքարյան, 2005; Ավետիսյան, 2008; Թումանյան, 2008; Փալանցյան, 2015) (սկ. 124-127):

Անտիկ դարաշրջանում և միջնադարում հնաններ կային նաև բնակելի, անգամ պապառական շնորհի ներքնահարկերում, որը տվյալքաբար գոնվում էին տնտեսական բաժանմունքները:

Հայաստանում հնանների վերաբերյալ առաջին զրավոր տևելեկությունը պատկանում է Ագարանգեղոսին: Նա հիշատակում է Վաղարշապատի հնանահարկերի մասին, որոնք

ՄԵԼ ԱՐԵՆԻ

Դրամական Սև Անգամի

Հայկական արորիզեն խաղող է, պատկանում է արևելյան էկոլոգո-աշխարհագրական խմբի սորտերի շաբթին: Անգանումը կազմվում է Վայոց ձորի մարզի Արենի գյուղի հետ: Հայաստանում ամենատարածված սորտերից է և մշակվում է հնագույն ժամանակաշրջից:

Տղկուսը միջին մեծության է, կոնաձև, երբեմն թևավոր և խիտ (նկ. 343): Պատուղ միջին մեծության է, մասամբ երկարավուն, երբեմն ձվաձև, կյորավոլն ծայրերով, սև գույնի, պտղամիար՝ հյուալի, պտղամաշկը՝ կոսիտ, հաստ մոմաշերտով պատված, հյութ՝ անգոյլ: Հասունացած պրոտեներն ունեն միջին քաղցրություն և բարձր թթվանուրբուն: Ուշահաս է, միջին թերթառությամբ, բերք է տալիս տնկերուց չորս տարի հետո:

Ոնի բարձր գրտադիմացկունություն, զգայի զգայունություն և ցուցաբերում միբլյուի (Plasmodara viticola), և զգայի կատունություն օիդիումի (Erysiphe necator) նկատմամբ:

Սև Արենի սորտից ստացվում են վար գույնի, համայնալի հատկանիշներով մարմնեղ գինիներ, որոնք աշքի են ընթառ բարսությամբ, բավշայնությամբ և անմոռանալի համայնալի վնասով: Դիմին թիմքը շոյում է շրեղ ու համաշափ աղաղէ համադրությամբ՝ բալի, երակի, մոշի, մանուշակի, գլիցինիայի ու բաղցր վանիլի գայթակղիչ համով ու հոտով: Այս հիշեցնուած է անտուային բարս հատապտույների ու համանություների անուշ բույր և բարմացնող թթվայնությամբ ու բավշյա փափկությամբ տոնեցուած համայն ներդաշնակություն և բացառիկ հետհամայն զգացողություն: Սև Արենին նաև շամպային և բարձրորակ հյութի հոսք է: